

गौरी खण्डकाव्यमा अङ्गरस र अङ्गीरसको सहस्थिति

■ डा.बच्चुराम भट्टराई

नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, नेपाल

Email : bachchu.bhattacharai1@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/ss.v10i1-2.68622>

सार

गौरी खण्डकाव्य माधव घिमिरेद्वारा पत्नीवियोगलाई विषय बनाई लेखिएको उत्कृष्ट काव्य हो । कविपत्नी गौरीको बाइस वर्षकै अत्यायुमा भएको असामयिक निधन र त्यसबाट आहत परिवारको शोकावस्थालाई केन्द्रीय कथ्य बनाउँदै साधारणीकरण गर्नु प्रस्तुत काव्यको अभीष्ट देखिन्छ । प्रस्तुत लेख गौरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अङ्गरस र अङ्गीरसको स्थिति निरूपणको अध्ययनमा आधारित छ । यसका लागि आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ भने काव्यविवेचनामा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसको विषयवस्तु कम शृङ्खलाबद्ध भए पनि आफ्नो जन्मथलोमै दुःखजिलो गर्ने मध्यम वर्गीय परिवारका कविदम्पती जागिरका लागि काठमाडौँ आएको र डेरामा बसेर गुजारा गर्ने क्रममा दुई छोरीकी आमा नायिका गौरीको निधन भई विष्णुमती घाटमा जलाउँदा र तत्पश्चात् व्यक्त आलापहरूको चित्रणमा केन्द्रित छ । नायक-नायिका लमजुडबाट बसाइ सरेर आएपछि नायिका गौरीको निधनसम्मका प्रसङ्गहरूमा विभिन्न स्थायीभाव अभिव्यक्त भएका छन् । तीमध्ये काव्यको आरम्भबाट नै परिपाकको अवस्थामा पुगेकाले शोक यस कृतिको मुख्य स्थायीभावका रूपमा रहेको छ । यसमा प्रमुख अङ्गरसका रूपमा करुणविप्रलम्भ शृङ्गार स्मर्यमाण रूपमा ठाउँठाउँमा विकसित हुँदै करुणरसमा पर्यवसित भएको छ । यसै गरी अबोध टुहुरा छोरीहरूको दैन्य अवस्थाको चित्रण हुँदा दोस्रो प्रमुख अङ्गरस वात्सल्य बारम्बार उद्बुद्ध-उद्दीप्त-अभिव्यक्त हुँदै करुणरसको परिपाक गराउन सहयोगी बन्न पुगेको छ । खण्डकाव्यकारले मूल अभीष्ट सिद्धिका लागि विविध भावको आधानबाट करुणरसको अभिव्यञ्जना गरेका छन् । काव्यमा प्रयुक्त स्थायीभावका साथै विभाव, अनुभाव एवं व्यभिचारी भावजस्ता रसतत्त्वले जागृत भई आ-आफ्ना रसका साथै अङ्गीरस करुणको परिपाकमा उपकारकको भूमिका खेलेका छन् । यसै गरी कथावस्तु, पात्र, परिवेश आदि खण्डकाव्यतत्त्वले पनि रसनिर्माणमा पोषकको काम गरेका छन् । अतः प्रस्तुत खण्डकाव्यमा प्रयुक्त शृङ्गार, वात्सल्य, शान्त, भयानक आदि अङ्गरस एवं तत्तत् रसका सञ्चारीभाव प्रसङ्गानुसार जागृत-उद्बुद्ध भई अन्त्यमा करुणरसको सहयोगी बन्दा अङ्गीरसका रूपमा करुणरस स्थापित भएको यथार्थलाई उदाहरणद्वारा पुष्टि गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अङ्गरस, अङ्गीरस, अनङ्गरस, अभिव्यञ्जना, अभीष्ट, आलम्बन, साधारणीकरण ।

विषयपरिचय

माधव घिमिरे (वि.सं.१९७६-२०७७) द्वारा रचित गौरी खण्डकाव्य वि.सं.२०१५ मा पुस्तकाकारका रूपमा प्रकाशित अद्वितीय कृति हो । प्रस्तुत कृति स्वयं कविकै दाम्पत्य जीवनमा आइपरेको कारुणिक एवं दुःखद घटनामा केन्द्रित छ । कवि (म पात्र) प्राकृतिक दृष्टिले मनोरम आफ्नो जन्मथलो छोडी पत्नीसहित काठमाडौंमा डेरा लिएर दुःखसुख दिन बिताइरहेकै अवस्थामा दुई छोरीकी आमा गौरीको बाइस वर्षको अल्पायुमै सहसा भएको निधनबाट सिर्जित कारुणिक प्रसङ्गहरू यसमा समेटिएका छन् । कवि सपत्नी आफ्नो जन्मस्थानमा दुःखजिलो गरी जीवन व्यतीत गरिरहेको अवस्थादेखि जागिर खान काठमाडौं आएर विभिन्न अभाव, हन्डर खप्तै गर्दा प्यारी पत्नीको निधन भई टुहुरा दुई छोरीको लालनपालन गर्न बाध्य हुन पुग्छन् । अल्पायुमै प्राणप्यारी पत्नीको निधनबाट आफू र टुहुरी छोरीहरूको जीवन अत्यन्त कारुणिक बन्न पुगेको यथार्थ चित्रण यसमा गरिएको छ । पति-पत्नीका बीच प्रगाढ माया, प्रेमका साथ आनन्दित जीवन बित्दै थियो । यही अवस्थामा दुई छोरीको जन्म हुनु, बालकीडाको आनन्द लिनु, पिठै खाए पनि मिठो मानी दम्पतीका दिन अगाडि बढ्ने क्रममा पत्नी गौरीको अकस्मात् निधन हुनपुग्छ । यसबाट कविको पारिवारिक एवम् मानसिक अवस्था अत्यन्त दयनीय हुनु जस्ता घटनावलीलाई वर्णमात्रिक शार्दूलविकीडित छन्दका श्रुतिमधुर पङ्क्तिद्वारा चित्रित गरिएको छ । काव्यकी नायिका गौरी, कवि तथा छोरीहरू शान्ति र कान्तिका कारुणिक अवस्थाको कलात्मक वर्णनद्वारा शोक स्थायीभाव करुणरसमा परिपाक गराइएको देखिन्छ । प्रस्तुत शोधलेखमा गौरी खण्डकाव्यमा कुनकुन अङ्गरस र अङ्गीरस तथा भावहरू विन्यस्त छन् तिनको विश्लेषण अध्ययनको अभीष्टका रूपमा निर्दिष्ट छ ।

प्रस्तुत लेख आचार्य भरतबाट प्रतिपादित रससूत्रमा वर्णित रससामग्री र काव्यको विषयवस्तुलाई आधार मानी काव्यमा प्रयुक्त रसको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यसमा मुख्यतः काव्यमा रसको प्रयोग र अभिव्यक्ति कौशलविषयक जिज्ञासा नै मुख्य समस्या रहेको छ । संस्कृत साहित्यशास्त्रमा आधारित गौरीको पूर्वकार्यको अवलोकन गर्दा रसविधानका आधारमा समष्टिगत अध्ययन एवं विश्लेषणको अन्तराल देखिन्छ । यही अन्तराल देखिनु नै प्रस्तुत लेखको समस्या रहेको छ । यस शोधलेखको मुख्य उद्देश्य रसप्रयोगका दृष्टिले गौरी खण्डकाव्यको विश्लेषण गरी समस्याको समग्र उत्तर पहिल्याउनु हो । संस्कृत साहित्यसिद्धान्तमा रससिद्धान्त प्रमुख मानिन्छ । रसलाई नै काव्यको आत्मा मान्ने भरतमुनिको मान्यतालाई सर्वोपरि महत्त्व दिने खण्डकाव्यकार माधव घिमिरेले सोही आडमा गौरी खण्डकाव्यको रचना गरेका हुन् । यसमा नेपाली साहित्यको खण्डकाव्यका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान दिने घिमिरेको गौरीमा प्रयुक्त रसको गहन विश्लेषण गरिएकाले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा रससम्बन्धी जिज्ञासा राख्ने शोधार्थी, पाठक, समालोचक, शिक्षक, प्राध्यापक एवं पुस्तकालयीय अध्ययनको विकासमा पनि सहयोग मिल्ने हुनाले यसको औचित्य स्पष्ट छ । यस सीमित लेखमा रससिद्धान्तका अन्य पक्ष एवम् खण्डकाव्यका अन्य तत्त्वका आधारमा रसविश्लेषण गर्नु सम्भव नभएकाले तिनलाई समेटिएको छैन । यसै गरी खण्डकाव्यको विषयवस्तुबाहेकका अन्य तत्त्वलाई अनुच्छेदगत रूपमा सामान्य चर्चा मात्र गरिएको छ । साथै समस्याकथन र उद्देश्यलाई छुट्टै शीर्षक नदिई विषयपरिचयमै समेटिएको छ । यहाँ मूलतः काव्यको विषयवस्तुलाई नै आधार मानेर विभावादि रसतत्त्वका दृष्टिले प्रयुक्त भाव तथा रसको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निरूपित गरिएको छ । अतः गौरीमा के कस्ता रस प्रयुक्त छन् र कुनकुन रस अङ्गका रूपमा र कुन अङ्गीरसमा स्थापित छन् भन्ने विषयमा केन्द्रित हुँदै विश्लेषणको निचोड करुणरस नै काव्यको अङ्गीरस भएको तार्किक पुष्टि गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

गौरी खण्डकाव्यमा अङ्गरस र अङ्गीरसको स्थिति शीर्षकीय प्रस्तुत प्राज्ञिक लेखमा काव्यमा रससंयोजन र अभिव्यक्ति कसरी भएको छ भन्ने जिज्ञासा नै मुख्य समस्या हो । यसको समस्यासँग सम्बद्ध उद्देश्यपूर्तिका लागि यसमा गौरी खण्डकाव्यलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ भने द्वितीयक स्रोतका रूपमा रस एवम् खण्डकाव्य विधासिद्धान्तमा आधारित अन्य विद्वान्हरूका विश्लेषणात्मक ग्रन्थ तथा अनुसन्धानमूलक लेखहरूको उपयोग गरिएको छ । आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यसमा मूलतः निगमनात्मक विधिको अवलम्बन गर्दै गुणात्मक पक्षलाई प्राथमिकता दिइएको छ । काव्यविवेचनमा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गर्दै रससामग्रीका आधारमा अङ्गरसका साथै अङ्गीरसको स्थितिको अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

संस्कृत काव्यशास्त्रमा विभिन्न वाद तथा सिद्धान्त स्थापित छन् । तीमध्ये रसलाई प्रधान तत्त्वका रूपमा लिने गरिन्छ । अरू तत्त्वलाई प्रधान मान्ने काव्यशास्त्रीहरूले समेत रसलाई अस्वीकार नगरेको पाइन्छ । वैदिक युगदेखि नै रस शब्दको प्रयोग हुनुका साथै यसलाई अर्थ्याउने प्रयास भएको देखिन्छ, तापनि रसको सैद्धान्तिक पर्याधार नाट्यसाहित्यका प्रसङ्गमा आचार्य भरतले नाट्यशास्त्रमा नाटकको सन्दर्भमा विस्तृत चर्चा गरेर खडा गरेको पाइन्छ । वात्स्यायनको कामसूत्र हुँदै भरतको नाट्यशास्त्रमा रसवादको चर्चा भए पनि भामहले काव्य/साहित्यमा रसको महत्त्व स्वीकार गरेदेखि रसवाद अघि बढ्न थालेको देखिन्छ । रसविरोधी आचार्यहरूले पनि कुनै न कुनै रूपमा रसको अस्तित्व स्वीकार गरेकाले यसको सम्बन्ध संस्कृत साहित्यका अन्य विभिन्न वाद वा सम्प्रदायसँग पनि रहेको पाइन्छ । रसतत्त्व नै आनन्दतत्त्व भएकाले यससँग सबैको परस्पर सम्बन्ध रहेको छ । यसमा पनि अरूको अपेक्षा रसको महत्त्व व्यापक रहेको देखिन्छ । पुराणहरूले पनि यसलाई काव्यजीवनका रूपमा लिएको पाइन्छ । वैदिक साहित्यले यसलाई सुखको द्योतक, परमानन्द प्राप्त एवं सोमरसका रूपमा समेत व्याख्या गरेको छ । आधुनिक दृष्टिले हेर्दा रस मनोविज्ञानसँग पनि जोडिएको विषय भएकाले पाश्चात्य काव्यशास्त्रीहरूले पनि स्वीकारेको पाइन्छ । साहित्य र मानव हृदयबीच निकटको सम्बन्ध स्थापित गरिदिने तत्त्व भएकाले नेपाली साहित्यमा पनि यसले उच्च स्थान प्राप्त गरेको देखिन्छ । यसै पृष्ठभूमिमा राष्ट्रकवि माधव घिमिरे एक कुशल रसवादी स्रष्टाका रूपमा स्थापित देखिन्छन् । यहाँ उनीद्वारा रचित गौरी खण्डकाव्यमा अङ्गरस र अङ्गीरसको स्थिति निरूपणका लागि काव्यशास्त्रीय मान्यतामा आधारित भई विभावादि रससामग्री र काव्यको विषयवस्तु (रसपोषक तत्त्व) को संयोजन गरी विश्लेषण गरिएको छ । गौरी काव्यमा विन्यस्त रसको सङ्क्षिप्त परिचय तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

शृङ्गाररस

रति/प्रीति स्थायीभाव हुने रसलाई शृङ्गाररस भनिन्छ । यसका बारेमा हेमाङ्गराज अधिकारीले शृङ्गाररस स्त्रीपुरुषको पवित्र प्रेमबाट व्यक्त हुने र यसलाई मुख्य रूपमा संयोग र वियोग गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिने उल्लेख गरेका छन् (अधिकारी, २०३१, पृ.४०) । नायक र नायिका बीच शारीरिक रूपमा मिलन हुने अवस्था संयोग र विविध कारणवश मिलन नभएको अवस्था नै वियोग शृङ्गाररस हो ।

करुणरस

शोक स्थायीभाव हुने रसलाई करुणरस भनिन्छ । विश्वनाथले यसको जागृति इष्टनाश एवं अनिष्टप्राप्तिबाट हुन्छ भनेका छन् र निर्वेद, मोह, अपस्मार, व्याधि, ग्लानि, स्मृति, श्रम, विषाद, जडता, उन्माद आदि यस रसका व्यभिचारीभाव हुन्छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् (विश्वनाथ, २०१३, पृ. ५४) । प्रस्तुत काव्यकी नायिकाको असामयिक निधनकै विषयमा सम्पूर्ण कृति केन्द्रित भएकाले यसमा अङ्गीरसका रूपमा करुणरस स्थापित छ ।

वात्सल्यरस

वत्सलता प्रेम स्थायीभाव हुने रस वात्सल्यरस हो । विश्वनाथले यसको चमत्कारबाट अन्य रसको चमत्कारबाटभन्दा भिन्नै प्रकारको आनन्द प्राप्त हुने बताएका छन् (विश्वनाथ, २०१३, पृ. २०५१) । बहुमान्य रसका प्रकारभित्र समावेश नगरिएको वात्सल्यरसलाई विश्वनाथले यो अन्य नवरसजस्तै पूर्ण रस भएको पुष्टि गरेका छन् ।

शान्तरस

शम (भित्री शान्ति) स्थायीभाव हुने रसलाई शान्तरस भनिन्छ । आचार्य भरतले रति आदि भाव विकार हुन् तर शान्त (शम) प्रकृति हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् (भरत, २०६७, पृ. ३६३) । आचार्य भरत स्वयंले यस रसलाई नवरसभित्र समावेश गरेको पाइँदैन ।

भयानकरस

भय स्थायीभाव हुने रसलाई भयानकरस भनिन्छ । सोमनाथ शर्माले यस रसमा भीषण व्याघ्रादि आलम्बन, आलम्बनका घोर चेष्टाहरू उद्दीपन, मुखको वर्ण बदलिनु, गद्गद हुनु, स्वेद, कम्प आउनु, रोमाञ्च हुनु आदि अनुभाव तथा आवेग, मोह, त्रास, दैन्य आदि व्यभिचारीभाव हुने बताएका छन् (शर्मा, २०५८, पृ. १५६) । यसको उत्पत्ति भयप्रद जन्तु, घटना वा दृश्य देखेर मनमा हुन्छ ।

आचार्य भरतको रससूत्रका आधारमा प्रस्तुत काव्यमा प्रयुक्त रसहरूको स्थितिको विश्लेषण गर्ने उद्देश्यअनुरूप रससूत्रमा व्यक्त रससामग्री विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभावको संयोगबाट स्थायीभाव रसरूपमा पुग्ने हुनाले यहाँ रसतत्त्वलाई प्रमुख सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसै गरी काव्यको कथावस्तुले सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने हुनाले यसलाई गौण सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिदै रससामग्रीका साथै काव्यको विषयवस्तुको संयोजन गरी काव्यमा प्रयुक्त अङ्ग र अङ्गीरसको स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ । यसको सैद्धान्तिक परिपुष्टिका लागि तल रसको उत्पत्ति गराउने मूलभूत रससामग्रीहरूको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ ।

स्थायीभाव

मानवीय चित्तवृत्तिमा आदिदेखि अन्तसम्म रहिरहने मुख्य भावलाई स्थायीभाव भनिन्छ । यसका सम्बन्धमा डा. नगेन्द्रले स्थायीभाव बढी प्रबल हुन्छ, यसलाई अविरोधी तथा विरोधी कुनै पनि भावले नाश गर्न सक्दैन भन्ने उल्लेख गरेका छन् (नगेन्द्र, सन् २००१, पृ. २१९) । स्थायीभाव नै रसरूपमा परिणत हुन्छ । स्थायीभाव बहुमान्य रूपमा नौ प्रकारका हुन्छन् । प्रस्तुत काव्यको मुख्य स्थायीभाव शोक परिपाक अवस्थामा पुगेको छ ।

विभाव

स्थायीभावलाई जागृत गराई रसरूपमा पुऱ्याउने कारण वा व्यक्ति एवं परिवेश आदि नै विभाव हुन् । विभाव आलम्बन र उद्दीपन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । यसका सम्बन्धमा सोमनाथ शर्माले जसलाई अवलम्बन गरेर त्यो स्थायीभाव खडा हुन्छ त्यो आलम्बन र जसबाट त्यो स्थायीभाव उद्दीप्त हुन्छ त्यो उद्दीपन विभाव हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (शर्मा, २०५८, पृ.१४९) । विभावलाई स्थायीभावको प्रकट गराउने कारणका रूपमा लिइन्छ ।

अनुभाव

स्थायीभावको अनुभव गराउने अनुभाव कायिक, वाचिक, सात्विक र आहार्य गरी चार प्रकारका हुन्छन् । केशवप्रसाद उपाध्यायले अनुभावको व्युत्पत्तिजन्य अर्थ कुनै भावको अनुभव गराउनु हो भन्ने उल्लेख गरेका छन् (उपाध्याय, २०३६, पृ.२९) । अनु र भावको संयोगबाट निर्मित अनुभाव स्थायीभावको अनुभव गराउने चेष्टा हो ।

व्यभिचारी भाव

व्यभिचारको सान्दर्भिक अर्थ एक ठाउँमा नबस्ने हो । यो सहकारी भाव हो । अतः एउटै रसमा मात्र स्थिर नरही सञ्चरण गरिरहने भावविशेष नै सञ्चारीभाव हो । यसले स्थायीभावलाई विकसित तुल्याउन सहयोग गर्दछ । भरतले तैत्तिरि ओटा सञ्चारीभावको उल्लेख गरेका छन् (भरत, २०६७, पृ. २२२) । उल्लिखित विभावादि उचित संयोजन हुँदा काव्यमा करुणरसको अभिव्यक्तिमा पूर्णतः सहयोग मिलेको देखिन्छ ।

गौरी खण्डकाव्यमा अङ्गरस र अङ्गीरसको स्थिति

गौरी शोककाव्य माधव घिमिरेको वि.सं.२०१५ मा प्रकाशित अमर दुःखान्त कृति हो । यसको प्रकाशनपछि घिमिरेको काव्यकारिताले उच्चता हासिल गरेको पाइन्छ । यस कृतिका बारेमा घिमिरेले 'गौरी मेरी पत्नीको नाम हो । २००४ साल आषाढमा उनको स्वर्गवास भएको हो । ती घोर निराशाका दिनमा मैले यी कविता लेखें' भन्ने उल्लेख गरेका छन् (घिमिरे, २०१५, भूमिका) । कविको दाम्पत्य जीवन सुखद वातावरण चल्दै गर्दा दुई छोरीलाई जन्म दिएर कविपत्नी गौरीको बाइस वर्षको अल्पायुमै निधन हुनु र अबोध छोरीहरूका क्रन्दन एवं आफ्नो सर्वस्व गुमेको कारुणिक परिवेशलाई समेटिएको प्रस्तुत कृति मर्मस्पर्शी बनेको देखिन्छ । पत्नीविरहबाट सिर्जित कारुणिक अवस्थाका विभिन्न क्षणमा उच्छलित भावतरङ्गहरूलाई सन्दर्भानुसार छुट्टाछुट्टै शीर्षक दिँदै कृतिको संरचना निर्माण भएकाले यसको कथावस्तु शृङ्खलित छैन तर पनि सबै कवितापङ्क्तिले मालाभै उनिएर काव्यको मर्मलाई मूर्तरूप दिएको देखिन्छ । यसको कथावस्तु आमुखसहित जम्मा बाह्र शीर्षकअन्तर्गत वर्णमात्रिक शार्दूलविक्रीडित छन्दका सुमधुर एक सय चौबिस श्लोकमा फैलिएको छ । यी सबै शीर्षकका कवितापङ्क्तिमा पूर्वापर सम्बन्ध कायम रहेको देखिन्छ । भाव र भाषा दुवैको कुशल अन्वितिका कारण गौरी बेजोड काव्य बनेको पाइन्छ । यसमा मूलतः शृङ्गाररस, वात्सल्यरस, शान्तरस एवं भयानकरस प्रयुक्त छन् भने प्रकीर्ण रूपमा चाहिँ भक्ति, विस्मयजस्ता भाव पनि उदीयमान अवस्थामा देखिन्छन् । प्रस्तुत काव्यको मुख्य आस्वाद्य रस करुण रहेको छ । यसमा प्रयुक्त रसहरूको अङ्ग र अङ्गीरसका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

अङ्गरस

गौरी खण्डकाव्यमा विभिन्न अङ्गरसको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी अङ्गरसले प्रत्येक परिच्छेदका अन्त्यमा काव्यको मुख्य रसको उद्दीप्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसमा प्रयुक्त विभिन्न अङ्गरसमध्ये शृङ्गाररस प्रमुख रूपमा रहेको छ । काव्यको भूमिकाको रूपमा रहेको 'के लेख्नु मैले पत्थो' शीर्षकको आरम्भमै प्रेमपूर्ण जीवनको वर्णन हुँदा शृङ्गाररस उद्बुद्ध भएको देखिन्छ । यहाँ करुणरसको पृष्ठभूमिमा उद्बुद्ध भएकाले शृङ्गार करुणकै उद्दीप्तिमा सहायक बनेको पाइन्छ । 'यौटा सत्य कथा म भन्छु' कविताको सुखद दाम्पत्य जीवनको चर्चा गर्ने क्रममा गरिएका ढुकुरका जोडीसँग पतिपत्नीको प्रेमको तुलनामा शृङ्गाररस पूर्ण उल्लसित हुँदाहुँदै शोक स्थायीभाव उद्दीप्त भई शृङ्गाररस करुणको अङ्ग बनेको देखिन्छ । यो क्रम काव्यका अन्य शीर्षकका कवितामा पनि फैलिएको छ । पहिलेका पति-पत्नीबीचमा भएका र हुने गरेका माया प्रेमका प्रसङ्ग, पत्नीले निर्वाह गरेका पत्नीधर्म, घरगृहस्थीका सानादेखि जटिल परिस्थितिमा आफूलाई सजिलो बनाइदिएको सन्दर्भमा, आफ्नो घरको कलात्मक व्यवस्थापनजस्ता क्रियाकलापहरूको स्मरणमा रति स्थायीभाव उद्बुद्ध-उद्दीप्त हुँदै रसरूपमा परिणत भएको छ । उपर्युक्त मनस्थिति पत्नीवियोगका कारुणिक क्षणहरूमा विह्वलित पृष्ठभूमिबाट सिर्जित भएकाले शृङ्गाररस करुणमै पर्यवसित भई करुणको अङ्ग बनेको देखिन्छ । प्रस्तुत काव्यमा प्रयुक्त अर्को अङ्गरस वात्सल्य हो । काव्यमा यसको प्रयोग दूधकटुवा छोरीहरूमा अमृतको चुम्बन गरिदिन आग्रह गरेको प्रसङ्गमा, शान्तिले सानो मुखले आमा कहाँ छिन् भनेर सोधेको सन्दर्भमा, मातृवात्सल्यबाट वञ्चित भएको अवस्थामा एवम् छोरीहरू नहुकँदै आफ्नो मृत्यु भएमा ती नाबालकमाथि दया गर्न सबैसामु गरिएको आग्रहमा, नाबालक टुहुरा छोरीहरूको दयनीय अवस्थाको चित्रणमा वत्सलता स्थायीभाव जागृत-उद्बुद्ध-उद्दीप्त हुँदै रसरूपमा परिणत भई अन्ततोगत्वा करुणरसको परिपाकमा सहयोगी बनेको पाइन्छ । यस काव्यको अर्को अङ्गरस शान्त हो । यसको प्रयोग पत्नीको निधनपछिका पश्चात्तापजन्य अभिव्यक्तिहरूमा प्रखर बनेको छ । यसै गरी गौरीलाई निर्मल, शान्त र गहिरो आनन्दले दीपित शाश्वत धाममा पृथ्वीको पर्दा खसाली सुत्न आग्रह गरेको प्रसङ्गमा, कहिल्यै विउँभिन नपर्ने दिव्यधामको नौलाख तारामध्ये एक बन भनेर गरेको अनुनयमा, कोइली, प्रेमी-प्रेमिका, युवती, प्रकृति एवं सारा सृष्टि नै नाशवान् भएकाले मोहमा नफस्न यो सारा सिर्जना नै नाश हुनका लागि भएको तत्त्वबोधक कथनमा निर्वेद/शम स्थायीभाव रसरूपमा विकसित हुँदै शान्तरसमा परिणत भएको छ । अन्त्यमा यो रस करुणको परिपाकमा सहयोगी बनेको पाइन्छ । भयानकरस पनि यस काव्यमा अङ्गरस बनी कतै कतै सङ्केतका रूपमा देखा परेको पाइन्छ । कविका व्यवहार असजिला भए पनि पत्नीले त्यसलाई हाँसीखुसी सहज रूपमा लिएर समाधान गरेको देखा उनमा अज्ञात भयले सताउने गरेको कथनमा, स्वर्ग र मर्त्यको सीमा नाघी महारातमा भेट गर्ने भन्ने प्रसङ्गमा र प्रातःकालमा एकैसाथ किन ब्युँभन्नाँ हामी भन्ने प्रश्नमा पनि भयभाव सङ्केतका रूपमा उद्बलित हुँदै करुणरसको परिपाकमा सहयोगी बन्न पुगेको पाइन्छ । यी अङ्गरसका अतिरिक्त भक्ति स्थायीभाव पनि गौरीले अन्तिम अवस्थामा श्रीकृष्णको कीर्तन सुन्दासुन्दै प्राण त्यागेको प्रसङ्गमा रसरूपमा परिणत हुँदै करुणरसको उद्दीप्तिमा सहायक बनेको पाइन्छ । यसरी गौरीमा प्रयुक्त अङ्गरसले काव्यको मुख्य आस्वाद्य रस करुणको परिपाकमा विशेष भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

अङ्गीरस

कवि घिमिरेको वैयक्तिक शोकमा आधारित गौरीमा करुणरस परिपाक भई साधारणीकरणसमेत भएको पाइन्छ । शोक स्थायीभाव हुने करुणरसमा विनष्ट प्रियजन, वस्तु आलम्बन, ती व्यक्ति, वस्तुका सम्झना, सम्झेर हुने

रोदन, पीडा, मृत्यु, लास आदि उद्दीपन, विरह, विलाप गर्नु, कराउनु, छटपटाउनु, छाती पिट्नु आदि अनुभाव र ग्लानि, मोह, व्याधि, विषाद, दैन्य, अपस्मार, निर्वेद, चिन्ता, वितर्क, जडता आदि व्यभिचारीभावका रूपमा रहेका हुन्छन् । यिनै रससामग्रीको सुन्दर संयोजनबाट प्रस्तुत काव्यमा करुणरसको परिपाक भएको देखिन्छ ।

पत्नी गौरीको निधनले कविको जीवन अपूर्ण र अव्यवस्थित हुनुका साथै दुई दुधे बालिका टुहुरा बनेको प्रसङ्गबाट काव्यको आरम्भ भएको छ । यसको परिवेश आरम्भबाटै शोकाकुल अवस्थातिर तीव्र रूपमा अभिमुख भएको पाइन्छ । पत्नीविरहको रन्कोमा परेका कविको जीवन अत्यन्त कारुणिक एवं दयनीय बन्दा काव्यमा जताततै शोकको भल बगेको छ । एकातिर आफू उमेरमै विधुर बन्न पुग्नु अर्कातिर अबोध दुई छोरीले आमाको न्यानो काख र पवित्र स्नेहबाट टाढा हुनुजस्ता क्षणमा कविको पारिवारिक जीवन क्षत-विक्षत हुन पुगेको छ । यस्तो परिवेश काव्यभरि नै रहेकाले काव्यमा आद्योपान्त करुणरस परिपाक भएको पाइन्छ । ठाउँठाउँमा प्रसङ्गानुसार स्मर्यमाण शृङ्गार, वात्सल्य, शान्त एवं भयानकरसको अभिव्यक्ति भएको छ । ती रस अन्त्यमा काव्यको मुख्य रस करुणको परिपाकमा सहयोगी बनी अङ्गरसका रूपमा स्थापित हुन पुगेका छन् । यस सम्बन्धमा भानुभक्त पोखरेलले 'कविले आफ्नै मृतपत्नी गौरीलाई आलम्बन विभाव वा विषय बनाएका छन् र आश्रय र उद्दीपन पक्षका रूपमा आफू र आफ्नो घरगृहस्थी तथा छोरीलाई लिएका छन् । साथै यिनसित सम्बन्धित कतिपय बाह्याभ्यन्तर कुराहरू पनि विषयवस्तुभित्र गाभिएको' उल्लेख गरेका छन् (पोखरेल, २०३९, पृ.२६) । यसरी स्वयं कविको जीवनमा आइपरेका अप्रत्यासित पत्नीविरह एवं पारिवारिक दारुण अवस्था नै काव्यको विषयवस्तु बनेको छ । कविको कष्टदायी घडीमा उत्पन्न विलाप पूर्णतः शृङ्खलित नभए पनि आफैँमा पूर्वापर सम्बन्ध कायम भई शोकका साथै अन्य भाव एवं अङ्गरसको उद्दीप्ति र करुणरस परिपाक भएको छ । यहाँ प्रयुक्त पात्रहरूको स्थिति, मनोदशा, क्रियाकलाप एवम् पारिवारिक परिवेशको यथार्थ चित्रणमा शोकभाव उद्बुद्ध-उद्दीप्त बन्दै अङ्गीरसमा परिणत भएको पाइन्छ । नायक-नायिकामध्ये कुनै एकको मृत्यु भएमा करुणरसको परिपाक हुने भन्ने काव्यशास्त्रीय मान्यताका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा काव्यको आरम्भमा भूमिकास्वरूप रहेको 'के लेख्नु मैले पन्यो' शीर्षकमा उल्लिखित पद्यमा नायिकाको निधन भइसकेको सङ्केत यसरी गरिएको छ-

मेरो साथ बसेर हाँसिरहने रानी खरानी बन्थौ
 आमा शान्ति र कान्तिकी, सकलकी साजा कहानी बन्थौ
 आफैँ ईश्वरले रचेर कसरी त्यो चित्र च्यातीदियो
 के थालू अब लेख्न जीवन जहाँदेखिन् इतिश्री भयो (१/१)

प्राणप्यारी पत्नीको अल्पायुमै निधन हुँदा अबोध शिशुहरूको वात्सल्यस्नेह प्राप्त गर्ने नैसर्गिक अधिकारसमेत हनन हुँदा कवि ईश्वरसँग पनि मर्मान्त पीडा पोच्छन् । पत्नी लाऊँ लाऊँ र खाऊँ खाऊँकै कलिलो उमेरमा चितामा खरानी बनेको दृश्यबाट कविहृदय क्षतविक्षत भएको उल्लेख हुँदा शोक स्थायीभाव करुणरसमा परिपाक भएको पाइन्छ । यसै गरी 'हे नारायण के भयो' शीर्षकमा भगवानसँग दुखेसो पोखिएको कथन पनि कारुणिक बनेको छ -

मान्छे हो ! अहिल्यै अमङ्गल अहो ! भन्छौ मलाई किन
 यै कालो निशिमा छिपाइ मुख यो देओ मलाई रुन
 हे नारायण के भयो ! जुन कुरा भन्थे नहोस् त्यै भयो
 छैनौ हे साँगिनी ! तिमि कि अहिले संसार नै छैन यो ! (१/५)

भगवान्सामु अन्तर्हृदयदेखि आफ्नो परिवारमा कहिल्यै कुनै पनि अनिष्ट नआऊन् भन्ने पुकार गर्दै गर्दा पनि आफ्नी पत्नीकै निधन भएको अकल्पनीय घडीमा व्यक्त कथनबाट करुणरस परिपाक भएको देखिन्छ । यसै गरी आफ्नो जीवन, अबोध छोरीहरूको दयनीय एवम् दीनहीन अवस्थाको स्मरण हुँदा व्यक्त कथनमा यसरी करुणरस परिपाक भएको देखिन्छ-

छन् छोरी टुहुरी, बनें विधुर हा ! आमा र रानी गयौ
 छन् दुःखी परिवार आज दुइटै-छोरी बहारी गयौ
 छोटो जीवनमा यहाँ कति महान् छोडेर माया गयौ
 संसारै छ नि शून्य ! चार दिनकी हे रामछाया ! गयौ (५/१५)

यसै गरी अन्य प्रसङ्गमा पनि करुणरस परिपुष्ट भई व्यक्त भएको पाइन्छ-

मेरो जो हरियो भरिन्न, जसको जे जे जुटे तापनि
 बाँचूँ भिन्न भएर आज कसरी, आधा मय्यो जीवनी
 बाँकी जीवनको मुराद मनको रोयो विलौना गरी
 हाम्रो भेट हुँदैन हो कि सँगिनी धिक्कार कैल्यै पनि (७/१९)

हेछैं शान्ति यताउती घरभरी आमा कतै देखिदैन
 हेछैं फेरि मलाइ खालि मुखमा केही पनी बोल्दिन
 आमा खै ? भनि वेगले हृदयमा टाँसेर रोऊँ कि म
 अज्ञानी वय चारकी छ, टुहुरी पाय्यौ विधाता, किन (११/३१)

यसरी काव्यभरि कविका अधिकांश निश्वासमा शोकैशोक प्रवाहित भएको देखिन्छ । अबोध नाबालक छोरीहरूको दुर्दशापूर्ण अवस्थाको चित्रण हुँदा करुणरस वात्सल्यरसलाई अङ्गका रूपमा ग्रहण गर्दै परिपाक हुन पुगेको छ । आदिदेखि अन्त्यसम्मका हरेक शीर्षक, घटना तथा प्रसङ्गहरू शोकले ओतप्रोत हुँदै अन्त्यसम्म नै लहरिएको पाइन्छ । काव्यका विभिन्न प्रसङ्गमा अन्य स्थायीभावहरू जागृत-उद्बुद्ध भए पनि अन्त्यमा करुणरसमा पर्यवसित भएका छन् । गौरी आलम्बन र विषयका रूपमा रहँदा विभिन्न भावोदयका निमित्त उचित उद्दीपनको संयोजन गरिएको पाइन्छ । करुणरसका सन्दर्भमा मृत्यु, लास, इष्टनाश, स्मृति, कवि, छोरीहरू एवं गृहस्थी जीवन आदि उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् । रुनु, कराउनु, विरह आदि अनुभाव व्यक्त-अव्यक्त रूपमा प्रयुक्त छन् । ग्लानि, अपस्मार, निर्वेद, चिन्ता, विषाद, दैन्य, मोह, वितर्क, जडता, व्याधि आदि व्यभिचारीभावको संयोगबाट करुणरसको परिपाक भएको देखिन्छ । यसै गरी शृङ्गार, वात्सल्य, शान्त एवं भयानकजस्ता अङ्ग र अनङ्गरसले समेत करुणरसको उद्दीप्तिमा सहयोगी भूमिका खेलेको पाइन्छ । अनङ्गका सम्बन्धमा मम्मटले भनेका छन् 'अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाःस्युरीदृशा' अर्थात् मुख्य रसको विरोधी वा प्रतिकूल रस अनङ्ग हुन् (मम्मट, २०१७, पृ. ३५८) । मम्मटले उल्लेख गरेका प्रतिकूल रससमेत करुणरसको परिपाकमा सहकारी बनेकाले गौरीको करुणरस प्राधान्य भनै पुष्ट हुन्छ । साथै शृङ्गार, वात्सल्य, शान्त र भयानकरसका दीनता, ब्रीडा, स्मृति, त्रास, मोह, शङ्का, धृति, मति, हर्ष, गर्व, अनिष्टको शङ्काजस्ता सञ्चारीभावले तत्तत् रसलाई परिपुष्ट पार्ने काम गरेका छन् । यसरी विकसित अङ्गरसहरूसमेत हरेक शीर्षक र समग्र काव्यको अन्त्यमा करुणरसमै पर्यवसित हुँदै करुणरसको उद्दीप्तिमा पोषक बन्न पुगेका छन् ।

गौरी खण्डकाव्यकी प्रमुख नायिका गौरी हुन् । उनकै विषयमा केन्द्रित भएकाले यसको नामकरण पनि उनकै नामबाट गरिएको छ । यसको विषयवस्तुका सम्बन्धमा भानुभक्त पोखरेलले 'प्रस्तुत काव्यले विषयवस्तुका रूपमा कविकै सद्यः दिवङ्गता पत्नी गौरीलाई अँगालेको छ । कविले आफ्नै मृतपत्नी गौरीलाई आलम्बन विभाव वा विषय बनाएका छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् (पोखरेल, २०३९, पृ. २६) । कविपत्नी गौरीले बाइस वर्षकै अत्यायुमा दुइटी छोरी जन्माएर मृत्युवरण गरेको कारुणिक घटनामा यसको विषयवस्तु आधारित छ । सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै शोक सन्तप्त परिवारको मर्यान्त पीडा चित्रण हुँदा काव्य करुणरसले वेष्टित भएको पाइन्छ । यसमा प्रयुक्त अन्य पात्रहरूमा कवि, छोरीहरू शान्ति र कान्ति गरी जम्मा चारजना छन् । यिनै पात्रहरूको कुशल प्रयोगबाट विभिन्न प्रसङ्गमा विभिन्न भाव तथा रसको अभिव्यक्ति गराउँदै अन्त्यमा शोक स्थायीभावको प्रबल उद्बोधन हुँदा करुणरस परिपाक भएको छ । गौरीको निधनको प्रसङ्गबाटै काव्यमा शोकभावले उत्कर्षता प्राप्त गरेको पाइन्छ । कवि पात्रको भूमिकाबाट करुण, शृङ्गार, शान्त र भयानक आदि अङ्गसको अभिव्यक्ति भएको छ, भने शान्ति र कान्तिको दयनीय, चिन्ताजनक एवं कारुणिक अवस्थाबाट वात्सल्यरसको अभिव्यक्ति हुनुका साथै करुणरसले परिपाक प्राप्त गरेको पाइन्छ । यी पात्रका अवस्थाबाट उद्बुद्ध भाव तथा अङ्गसहरूले काव्यको मुख्यरस करुणलाई विकसित तुल्याएको पाइन्छ । अतः काव्यको विषयवस्तु एवं पात्रविधान रसविधानका दृष्टिले सफल देखिन्छ ।

परिवेशका दृष्टिले पनि गौरी उत्कृष्ट कृति रहेको देखिन्छ । यसको मुख्य परिवेशका रूपमा कविपत्नीको निधन, कविको घरायसी समस्या एवं पत्नीविरहको चोटलाई प्रस्तुत गरिएको छ । मृतपत्नीका शीलस्वभाव, मायाममता, भताभुङ्ग भएको घरव्यवहार, अबोध छोरीहरूको दुर्गतिपूर्ण स्थिति आदि परिवेश बनेका छन् । यसको स्थानिक परिवेश नेपाली भूगोल तथा प्रकृतिकै सेरोफेरोमा लमजुङदेखि काठमाडौंसम्म फैलिएको देखिन्छ । नेपाली रहनसहन, चालचलन, संस्कृति आदि पनि परिवेश बनेर आएका छन् । कालिक रूपमा वसन्त, वर्षा आदि ऋतु, असार, मंसिर, चैत महिनाका साथै बिहान, दिन, साँझ, रातको समय, काफल पाकेको र पानी परिरहेको जस्ता परिवेशको चित्रणबाट शोकका साथै अन्य भावको उद्दीप्ति भएको छ, जसले करुणरसलाई परिपाकमा पुऱ्याइएको छ ।

मानव जीवनका इच्छा, आकाङ्क्षा, जिजीविषा पूरा नहुँदै जीवनको अन्त्य हुँदा आउने दुर्गति र यस्तो घडीमा बाँचेका मान्छेले खप्नुपर्ने बाध्यताको यथार्थ चित्रणद्वारा जस्तोसुकै परिस्थितिको पनि सामना गरेर अघि बढ्नै पर्ने उत्प्रेरणा कृतिले वहन गरेको जीवनदर्शन हो । नाशवान् देहको अवसानबाट विचलित नभई आत्माको अमरतामा पौरस्त्य वाङ्मयाश्रित जीवनवादी-आध्यात्मिक जीवनदर्शन अभिव्यञ्जित गर्नुबाट शोक स्थायीभावको अङ्गी प्रवाहमा सहयोग मिलेको देखिन्छ ।

शिल्पकलाका दृष्टिबाट हेर्दा यस काव्यमा वर्णमात्रिक शास्त्रीय शार्दूलविक्रीडित छन्दका सुमधुर कवितागुच्छले पनि शोकभावको निर्मितिमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । काव्यमा विभिन्न विम्ब, प्रतीक तथा ध्वनिमाधुर्यका निमित्त स्वतः निर्मित अनुप्रासका साथै उत्प्रेक्षा, उपमा, दृष्टान्त, रूपक, अतिशयोक्ति आदि अर्थालङ्कारको सहज प्रयोग भएको पाइन्छ । लोक वा भर्रो तद्भव भाषाको प्रयोगबाट पदावली प्रभावकारी बनेको छ । करुणरसको परिपाकका निमित्त अति उपयोगी मानिने वेदर्भी रीति र माधुर्य गुणको प्रसार एवम् प्रयोगले शोकोद् वेगको प्रवाहमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । सङ्क्षिप्त, प्राञ्जल भाषाशैली, कवित्वप्रवाह, स्वच्छन्दतावादी

भावधारा तथा परिष्कारवादी शिल्पसिद्धिभिन्न प्रकृतिप्रेम, जीवनवादी-अध्यात्मवादी चिन्तन, दृष्टिले सिङ्गे कृतिको विधातत्त्व करुणरसको प्रस्तुतिका लागि सहयोगी बनेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

रसावस्थितिका दृष्टिले गौरी विशिष्ट कृतिका रूपमा स्थापित छ । यसको विषयवस्तु शोकावस्थामा केन्द्रित भएकाले करुणरसको परिपाकमा सहजता मिलेको पाइन्छ । स्वयं कविको पत्नीविरहका मूर्च्छनाहरू यत्रतत्र तरङ्गित हुँदा सिङ्गे काव्य शोकमय बनेको छ । पत्नीको अल्पायुमै भएको असामयिक निधनबाट आहत कविको मनोदशा विक्षिप्तप्रायः बन्दा घनीभूत रूपमा कारुणिक अवस्थाको सिर्जना भएको पाइन्छ । त्यसमाथि आफ्ना अबोध छोरीहरूको रोदन र टुहुरोपनको दारुण अवस्थाको प्रत्यक्ष साक्षी बन्न विवश द्रष्टा पिताको रुन्चे कलम करुणरसको परिपाक गराउन पूर्णतः सफल बनेको छ । खण्डकाव्यतत्त्व र विभावादि रसतत्त्व करुणरसको परिपाकमा पोषकका रूपमा प्रयुक्त छन् । अङ्गीरसका रूपमा स्थापित करुणको पुष्टिका लागि ग्लानि, विषाद, निर्वेद, अपस्मार, चिन्ता, मोह, वितर्क जडता, व्याधि आदि व्यभिचारीभावले सहकारीको भूमिका खेलेका छन् । सन्दर्भानुसार स्वयं कवि, दुई छोरी र घरगृहस्थी नै उद्दीपनका रूपमा रहँदा विरह पोख्नु, रुनु, कराउनु, छाती पिट्नु आदि अनुभाव व्यक्त-अव्यक्त अवस्थामा प्रयोग भई शोक स्थायीभाव प्रसङ्गानुसार जागृत-उद्बुद्ध-उद्दीप्त हुँदै परिपाकमा पुगेको छ । यसको कथावस्तु, पात्र, परिवेश आदि खण्डकाव्यतत्त्वले करुणरसको उपकारकको भूमिका बहन गरेका छन् । यसमा प्रमुख अङ्गीरसको रूपमा शृङ्गार र अन्य अङ्गीरसका रूपमा वात्सल्य, शान्त एवं भयानकरस प्रसङ्गानुसार अभिव्यक्त हुँदै अन्त्यमा काव्यको मुख्य आस्वाद्य रस करुणमा पर्यवसित भएका छन् । रसविधानमा कवि घिमिरेको अद्वितीय काव्यकौशलका कारण अनङ्गीरसले समेत अङ्गीरस करुणलाई सहयोग गरेको देखिन्छ । अभिव्यक्ति कौशल र सामर्थ्यका कारण विभिन्न रसको आस्वादन एउटै पद्यमा पनि गर्न सकिन्छ तापनि प्रस्तुत काव्यमा रसप्रवणताका आधारमा तत्तत् रसको स्थितिको निरूपण गरी काव्य करुणरसमा पर्यवसित भएको तथ्यलाई दृष्टान्तद्वारा पुष्टि गरिएकाले रसअवस्थितिका दृष्टिले गौरी खण्डकाव्य करुणरसप्रधान अद्वितीय प्राप्ति बनेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज, (२०३१), *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
उपाध्याय, केशवप्रसाद, (२०३६), *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
घिमिरे, माधव, (२०१५), *गौरी*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
नगेन्द्र, (सन् २००१), *रस-सिद्धान्त*, नयाँ दिल्ली : नेशनल पब्लिशिङ हाउस ।
पोखरेल, भानुभक्त, (२०३९), *माधव घिमिरेका विशिष्ट खण्डकाव्य*, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
भरत, (२०६७), *नाट्यशास्त्र*, सम्पा. बाबूलाल शास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
मम्मट, (२०१७), *काव्यप्रकाश*. सम्पा. बाबूलाल शास्त्री, वाराणसी: ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
विश्वनाथ, (सन् २०१३), *साहित्यदर्पण*, सम्पा. डा. सत्यव्रत सिंह, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
शर्मा, सोमनाथ, (२०५८), *साहित्य प्रदीप*, काठमाडौँ : विद्यार्थी प्रकाशन ।